

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏT

Qurbanəli Süleymanov

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: *sifət, sifətin növləri, mürəkkəb sifətlər*

Sifət əşyanın əlamətini və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsidir. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də Ərəb dilində sifətlərin bir qismi başqa nitq hissələrindən şəkli əlamətlərinə görə deyil, vəzifə və mənalarına görə fərqlənir. Buna görə də bir sözün sifət olub olmadığını xarici əlamətləri ilə deyil, onun vəzifəsi və daxili məzmunu ilə müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də Ərəb dilində sifətlər sadə (قصير – yoxsul), düzəltmə (حداد - dəmirçi) və mürəkkəb olmaqla (ذومال – varlı) üç yerə bölünür. İlk əvvəl Azərbaycan dilində bir sıra mürəkkəb sözlərdən misal gətirməklə elmi aradırmanı davam etdirək.

Bəzi sifət mənalı sözlərin öz formalarını dəyişmədən sonrakı isimlə birləşməsi nəticəsində mürəkkəb sifət bildirir.

Məs: xoşsifət-حسن الوجه

Çoxsaylı كثير العدد

möhkəm inamlı - وطيء الثقة

çox istəyən-شديد الرغبة

çoxuşaqlı – كثير الاولاد

çoxmillətli – عديد القوميات

bərabərhüquqlu - متساوى الحقوق

əliqoyununda - مكتوف الايدى

Bu cür mürəkkəb sifətlər həm Azərbaycan, həm də ərəb dilində çox geniş şəkildə yayılmışdır.

Bu məqalədə müxtəsər də olsa ərəb dilində olan bəzi mürəkkəb sifətlərdən bəhs ediləcəkdir.

Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Burada iki ayrı – ayrı əvvəlki 8 məzmunların əsasında yeni məzmun ifadə edən bir söz kimi işlənir, hətta iki müxtəlif nitq hissəsindən əmələ gəldikdə belə, bir vurğu altında işlənir. Məsələn, ucaboylu oğlan (ولد طويل القامة)¹

سۆzləri vasitəsi ilə yaranan sifətlə ifadə olunan təyin isə ərəb dilində geniş yayılmış dil hadisəsidir. غير – başqa, شبه – bənzər, نصف – yarı sifətlə izafəti ilə ifadə olunan (mürəkkəb) sifətdir. Belə birləşmələr tam, ayrılmaz, vahid məfhum ifadə edən və vahid bir sözə ekvivalent birləşmələrdir. Başqa təbirlə demiş olsa, bu növ sifətlər də birləşmə daxilində müəyyən uzlaşma halları gözlənilməklə tam mənalı vahid kimi təyinin (sifətin) funksiyasını yerinə yetirir.

Azərbaycanca yazılmış “ərəb dili” dərsliyində غير sözünü sifət, nisbi sifət, ismi – fail və ismi – məfullarla bildirilən keyfiyyəti inkar etmək üçün həmin sözlərin əvvəlinə əlavə olunaraq istənilən qədər izafət birləşmələri əmələ gətirdiyi qeyd edilir.

غير sözünün keyfiyyəti sifəti nəticəsində yaranan sifət çox zaman dilimizə həmin sifətin mənasına antonim bir sözlə, yaxud “olmayan” köməkçi sözünü artırmaqla tərcümə olunur.

زمن غير بعيد – yaxın (uzaq olmayan) bir vaxt

جريدة غير شهيرة – pis (məşhur olmayan) bir vaxt və s.

Nisbi və feli sifətlərlə yaratdığı birləşmələrdə isə dilimizdə sözün əvvəlində işlənən qeyri sözü, eləcə də axırına əlavə edilən – sız⁴ şəkilçisi və “olmayan” köməkçi söz vasitəsilə tərcümə olunur:

حديث غير ارادي – qeyri – iradi bir söhbət;

مصادر غير معلومات – naməlum (məlum olmayan) mənbələr və s.²

Mürəkkəb sifətlərin digər növü də nisbi və feli sifətlərin, bəzən də keyfiyyət bildirən sifətlərin əvvəlinə (izafətin birinci tərəfi kimi) artırılan شبه və نصف sözləri vasitəsilə yaranan sifətlərdir. Belə mürəkkəb sifətlər Azərbaycan və rus dillərindəki, müvafiq olaraq, “yarı” və “поли” sözlərinin artırılması ilə yaranan mürəkkəb sifətlərə uyğun gəlir. Misallara müraciət edək: رسمية لقاءات شبه – yarırəsmi görüşlər (полилегальные встречи);

¹ Müasir Azərbaycan dili, III – c; Bakı, 2007, səh. 75 – 82; Prof. X.K.Baranov; Арабско – Русский словарь, Москва, 1977, s.605; Арапça – Türkçe sözlük, İstanbul, 1995, s.669; В.М. Гранде, Курс Арабской грамматики в сравнительно – историческом освещении, Москва, 1966, s.329

² Ə.C. Məmmədov, ərəb dili, Bakı, 2013, s. 216, s. 359; s.591; Sarf Nahv s. 221

العمل نصف القانوني – yarımleqal fəaliyyət (ролилегальная деятельность);

اطفال شبه نائمين – yarımıyuxulu uşaqlar (полусонные дети) və s.

(ذات) sözü vasitəsilə yaranan sifətlə ifadə olunan təyinə gəlincə ərəb dilindəki sözdüzəltmə prosesinin qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə digər bir sözlə əlaqəyə girərək vahid bir məfhum, vahid bir element təşkil edə bilən sözlərdən biri (ذات) malik (sahib) olan sözüdür.

شبه, غير kimi sözlərdən fərqli olaraq (ذات) sözü sifətlə deyil, isimlə izafət əmələ gətirir. Bu söz vasitəsilə yaranan leksik vahidlər dildə eyni zamanda həm isim, həm də sifət kimi işlədilir və yerinə görə təyin edən, yaxud təyin olunan kimi çıxış edə bilər. Təyinin ifadə vasitəsi kimi digər sifət formaları ilə müqayisədə nisbətən az işlədilsə də, bu birləşmələrin dilə xüsusi bir gözəllik verdiyi qeyd olunmalıdır.³

Məsələn: اطباء ذات ضمير حي – insaflı həkimlər; الاسباب ذات الخطر – ikiüzlü adam və s.

Bu tip birləşmənin ifadə etdiyi mənaya əks mənada olan sifət yenə də غير sözü vasitəsilə yaranır.

Məsələn: طالب غير ذي عقل – ağılı olmayan bir tələbə və s.

Sifət tərkibləri ilə ifadə olunan təyin.

1. Təmyizli sifət tərkibi ilə ifadə olunan təyin.

Özünün “Ərəb dili” dərslərində Ə.C Məmmədov sifət tərkiblərindən danışarkən yazır ki, “Hər hansı cümlə üzvü kimi, sifətlə bildirilən təyinin də mənə cəhətdən aydınlaşdırılmağa (tamamlanmağa, dəqiqləşdirilməyə, məhdudlaşdırılmağa və s.) ehtiyacı olur ki, bu da yerinə görə bir sözlə və ya bütöv bir tərkib əmələ gətirən söz qrupu ilə ifadə edilir. Belə ifadə formalarından biri təmyizdir.”⁴

Mənası təmyizlə dəqiqləşdirilən keyfiyyət bildirilən sifət ifadə olunan təyindən misallara müraciət etmək yerinə düşərdi.

جيل صغير سنا – çox mühüm bir məsələ – مسألة كبيرة اهمية – yaşca kiçik olan bir nəsil; جيل صغير سنا

³ Ə.C. Məmmədov, Ərəb dili, Bakı, 2013, s. 216; В.М. Гранде, Курс Арабской грамматики в сравнительно – историческом освещении, Москва, 1966, s. 569; Арапча – Түркче sözlük, İstanbul, 1995, s.298.

⁴ Ə.C. Məmmədov, Ərəb dili, Bakı, 1998, s. 338

الكتاب الواسع انتشارا – geniş yayılmış kitab; اخبار قليلة انتشارا – kəmiyyətə az xəbərlər və s.

Bu növ sifət tərkibləri mənaca səbəb sifətli mürəkkəb sifətlərə çox yaxın olduqlarından bəzən elə dilimizə də mürəkkəb sifətlər kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn: غلام حسن وجهها – xoşsifət (bir) oğlan; بنت صغيرة سنا – azyaşlı (bir) qız; لقاءات قصيرة اجلا – qısamüddətli görüşlər və s.

Belə tərkiblər, həqiqətən də ismi cümlələrə çox bənzəyir. B.M.Qrande bu bənzərliyi göstərməklə yanaşı onlar arasında fərqi belə izah edir: “...Bu birləşmələri müəyyən mənada üzvləri inversiya halında olan ismi cümlə ilə qarışdırmaq olardı... Lakin bu birləşmələr cümlə deyildir, çünki burada sifət təyinlənən sözlə hala görə uzlaşır, halbuki, cinsə və kəmiyyətə görə onunla uzlaşmır.”⁵

“Ərəb dili” dərslərində Ə.C.Məmmədov isə bu növ tərkibin mahiyyətini açarkən göstərir ki, bu vəziyyətdə sifətin oynadığı rol çox mühümdür. Tərkib bütövlükdə təyin vəzifəsini daşıyaraq, sifət vasitəsilə təyinlənənə bağlanır, sifət özü isə həm təyinlənənə, həm də təyin qrupuna xidmət edən bir sintaktik “keçid və yaxud da sintaktik “bağlayıcı” kimi təzahür edir: hal, müəyyənlik və qeyri – müəyyənlikdə təyinlənənə, cinsdə isə təyinlənənə müvafiq aid əvəzlilik qəbul edən isimlə uzlaşır.⁶ İlk baxışda həmin sifət mübtəda kimi qəbul edilə bilən bu ismin xəbəri, həm də özündən əvvəlki ismin təyini təsiri bağışlayırsa da, əslində ismi xəbərdən və uzlaşan təyindən tələb olunan xüsusiyyətlərə tam şəkildə cavab verə bilmədiyi üçün müstəqil bir cümlə üzvü sayıla bilməz.⁷

Yuxarıda deyilənlərdən belə məlum olur ki, bu növ tərkiblər üzvləri inversiya halında olan ismi cümlə kimi qəbul edilməməlidir. Çünki, halda, müəyyənlik və qeyri – müəyyənlikdə təyinlənən sözlə uzlaşan sifət ismi cümlənin müstəqil üzvü ola bilməz. Sifətin ifadə etdiyi məna isə tam şəkildə təyin olunana aid olmayıb ardınca gələn sözü köməkliyi ilə aydınlaşdırılır və məhz tərkib halında təyin kimi çıxış edir. Bu cür birləşmələrdəki ismi isə, bir qayda olaraq, təyinlənən ismə aid müvafiq bitişən əvəzliliklə işlənərək, eyni zamanda həm sifəti aydınlaşdırır, həm də təyinlənənə işarə etməklə, bir növ xəbər rolunu oynayır: معلم حسن وجهه – xoşsifət

⁵ В.М. Гранде, Курс Арабской грамматики в сравнительно – истерическом освощении, Moskva, 1966, s. 329

⁶ Ə.C. Мəmmədov, Ərəb dili, Bakı, 1998, s. 338

⁷ В.М. Гранде, Курс Арабской грамматики в сравнительно – истерическом освощении, Moskva, 1966, s.295

(gözəllüzlü) müəllim (hərəkət: bir müəllim, gözəldir onun üzü); ولد مريضة امه – anası xəstə olan (bir) uşaq (hərəkət: uşaq, xəstədir onun anası) və s.

Ərəb dilçiliyində bu növ birləşmələrdəki sifət də “səbəb sifəti” hesab olunur, çünki o, təyin edilən sözün bilavasitə təyin etmir. Elə buna görə də ona “səbəb” funksiyasında çıxış edən qayıdış əvəzlilikli söz kömək edir. Əgər, sifət “həqiqi” deyilsə, deməli, təyin olunan isim də “əsl sahib” (صاحب اصلی), yəni, əsl, həqiqi təyinlənən deyil. Belə birləşmələrdə sifətin uzlaşması məsələsinə gəlincə, Abbas Həsən burada sifətin cinsə görə özündən sonrakı sözlə uzlaşdığı kimi, birləşmənin “əsl təyini” ilə uzlaşması variantının da mümkünlüyünü göstərir:

عالمة عظيم اختراعها, yaxud عالمة عظيمة اختراعها – ixtirası böyük olan alim qadın⁸ və s.

Ərəb dilçiliyində təyinin ifadə vasitəsi kimi geniş araşdırma apararkən işarə əvəzliliklərinin çoxsaylı təzahür formaları, o cümlədən ilkin variantları haqqında elmi araşdırmaq bu məqalənin tədqiqat mövzusu olmadığından gələcəkdə buna ayrıca məqalə həsr edilməsi nəzərdə tutulur.

Nəticə olaraq deməliyik ki, sadə və mürəkkəb sifətlə və onların ifadə vasitələrinə dair bu məqalədə çox maraq doğuran məsələlərin araşdırılmasına cəhd göstərilərsə də bu kiçik həcmli tədqiqat da mövzunun tam həll edildiyini iddia etmək heç də düzgün olmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili, III – cild; Bakı, 2007
2. Arapça – Türkçe sözlük, İstanbul, 1995
3. Prof. Dr. B.Topaloğlu, Prof. Dr. H.Karaman, sarf – nahv kitabı, İstanbul, 1974
4. Ə.C. Məmmədov, Ərəb dili, Bakı, 1998
5. Ə.C. Məmmədov, Ərəb dili, Bakı, 2013
6. В.М. Гранде, Курс Арабской грамматики в сравнительно – историческом освещении, Москва, 1966
7. Х.К.Баранов; Арабско – Русский словарь, Москва, 1977
8. 1966, عباس حسن , النحو الوافي , القاهرة , 1966, ص. ٤٤٢

⁸ عباس حسن , النحو الوافي , القاهرة , 1966, ص. ٤٤٢

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются прилагательные на арабском языке и выясняется что прилагательные в арабском языке также, как в азербайджанском языке: простые, производные и сложные. Поставленный вопрос, исключая некоторые моменты как в арабском, на азербайджанском и др. языках.

RESUME

In this article adjectives in Arabian language same as in Azerbaijan language are researching: simple, derivative and composite. This topic is similar in Arabic, Azerbaijani and other languages excepting some moments